YOSHLAR O‘RTASIDA DEVIANT XULQ-ATVOR SHAKLLANISHINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLARI

Nuralieva Dildora Mamurjonovna
Farg‘ona davlat universiteti psixologiya
Kafedrasi dotsenti, psixologiya
fanlari bo‘yicha falsafa dokori (PhD).
https://orcid.org/0000-0003-2975-6840
e - mail: Bonu_dilya84@mail.ru
Fozilova Xolidaxon
Farg‘ona davlat universiteti,
Psixologiya yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya. *Maqolada yoshlar o‘rtasida deviant xulq-atvor shakllanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar – oila, tengdoshlar guruhi, ta’lim muhiti, shaxsiy-psixologik xususiyatlar va axborot muhiti – tahlil qilinadi. Deviatsiyani izohlovchi asosiy nazariy yondashuvlar ko‘rib chiqilib, omillarning o‘zaro bog‘liqligi yoritiladi hamda profilaktikaning kompleks yo‘nalishlari taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *deviant xulq-atvor, yoshlar, ijtimoiylashuv, anomiya, tengdoshlar guruhi, oila, ijtimoiy tarmoqlar, profilaktika.*

Yoshlik davri shaxsning mustaqillikka intilishi, o‘z o‘rnini va identligini izlashi bilan tavsiflanadi. E. Eriksonning fikricha, bu jarayon muvaffaqiyatsiz kechganda «rollar chalkashligi» yuzaga keladi va yosh salbiy identlikni tanlashi mumkin [1]. Shu sababli deviant, ya’ni ijtimoiy me’yorlardan chetga chiquvchi xulq-atvor – tajovuzkorlik, giyohvandlik va ichkilikbozlikka moyillik, huquqbuzarlik, bulling, o‘z-o‘ziga zarar yetkazish – aynan o‘smirlik va ilk o‘spirinlik davrida ko‘proq uchraydi. Deviatsiya har doim ham salbiy emas: ijodkorlik va innovatsion tashabbus kabi konstruktiv shakllari bilan bir qatorda, shaxsning o‘ziga ham, jamiyatga ham zarar yetkazuvchi destruktiv shakllari farqlanadi [2]. Destruktiv deviatsiyani shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin: huquqbuzar (delinkvent) xulq-atvor, jamoatchilik me’yorlariga zid xulq-atvor (darsdan qochish, yolg‘onchilik, bulling) hamda o‘z-o‘ziga yo‘naltirilgan buzg‘unchi xulq-atvor (giyohvandlik, ichkilikbozlik, o‘z-o‘zini jarohatlash) [2]. Tadqiqotlarga ko‘ra, antisotsial xulq-atvorning katta qismi faqat o‘smirlik davrida namoyon bo‘lib, voyaga yetish bilan susayadi [3], biroq bu davrdagi xatti-harakatlar yoshning kelgusi hayotiga jiddiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Deviatsiya tabiatini tushuntiruvchi nazariyalar turli omillarga urg‘u beradi. R. Mertonning anomiya nazariyasiga ko‘ra, jamiyat targ‘ib qilayotgan maqsadlar (boylik, muvaffaqiyat) bilan ularga erishishning qonuniy vositalari o‘rtasidagi nomuvofiqlik yoshlarni innovatsiya, chekinish yoki isyon strategiyalariga undaydi [4]. E. Sazerlendning differensial assotsiatsiya nazariyasiga ko‘ra, deviant xulq-atvor ham boshqa xulq-atvor kabi, qonunbuzarlikni ma’qullovchi yaqin muhitda o‘rganiladi [5]. T. Xirshi esa nima uchun

ko‘pchilik qonunbuzarlik qilmasligini izohlab, oila, jamiyat qadriyatlari, ijobiy faoliyat va me’yorlarga ishonch bilan bog‘lanish zaiflashganda deviatsiya ehtimoli ortishini ko‘rsatdi [6]. X. Bekker yorliqlash nazariyasida yoshga «qiyin» yorlig‘i yopishtirilsa, u bu rolni qabul qilib, ikkilamchi deviatsiyaga o‘tishi mumkinligini ta’kidlaydi [7]. Zamonaviy yondashuv esa Yu. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar modeliga tayanib, shaxsni oila, maktab, tengdoshlar va keng ijtimoiy-madaniy muhit o‘zaro ta’sirida ko‘rib chiqadi [8].

Birinchi guruh – oila omillari. Oila ijtimoiylashuvning birlamchi va eng ta’sirli institutidir. Ota-ona va boshqa kattalarning tajovuzkor xulq-atvorini, ichkilikbozligi va qonunga beparvoligini kuzatish bolada ularni taqlid orqali o‘zlashtirish ehtimolini oshiradi [9]. Tarbiya uslubi ham muhim: haddan tashqari qattiqqo‘l (avtoritar) yoki befarq uslub xavf omili bo‘lsa, mehr va talabchanlik uyg‘unlashgan demokratik uslub eng samarali hisoblanadi [10]. Doimiy nizolar, oilaviy zo‘ravonlik, ota-ona nazoratining zaifligi (ajralish, mehnat migratsiyasi) hamda bola bilan ochiq muloqotning yetishmasligi yoshni tengdoshlar ta’siriga ko‘proq bog‘liq qilib qo‘yadi [11].

Ikkinchi guruh – tengdoshlar guruhi va ta’lim muhiti omillari. O‘smirlik davrida tengdoshlar bilan muloqot yetakchi faoliyatga aylanadi. Guruhga qabul qilinish istagi, taqlid va guruh ichidagi maqom uchun kurash yoshni guruh me’yorlariga, hatto ular noto‘g‘ri bo‘lsa ham, bo‘ysunishga undaydi; deviant tengdoshlar bilan aloqa esa xavfni sezilarli oshiradi [11]. Rad etilgan yoki xo‘rlangan o‘smir ko‘pincha o‘ziga o‘xshash «chetlatilganlar» guruhiga qo‘shilib, deviant subkulturaga kirib qoladi. Ko‘cha va mahalladagi nazoratsiz guruhlar, bo‘sh vaqtni mazmunli o‘tkazish imkoniyatlarining cheklanganligi ham xavf omilidir; sport, to‘garak va ko‘ngillilik kabi ijobiy faoliyatga jalb etilgan yoshlarda esa deviant guruhlarga qo‘shilish ehtimoli past bo‘ladi [6]. Ta’lim muhiti ham himoya, ham xavf omili bo‘la oladi: haddan ziyod yuklama, adolatsiz munosabat, muvaffaqiyatsizlik yorlig‘ining mustahkamlanishi va o‘zlashtirmaslik xavfni kuchaytiradi [11]. Maktabdagi bulling tajovuzkor ham, qurbon ham uchun uzoq muddatli xavf omilidir [12].

Uchinchi guruh – shaxsiy-psixologik omillar. Past o‘zini-o‘zi baholash, empatiyaning pastligi, ijtimoiy ko‘nikmalar va hissiy tartibga solishning yetarli rivojlanmaganligi, «menga hech narsa bo‘lmaydi» kabi kognitiv buzilishlar deviant xulq-atvorga moyillikni oshiradi. Yosh o‘zini qadrsiz his qilsa, e’tibor va tan olinishni noto‘g‘ri yo‘llar orqali izlashi mumkin. Ruhiy zo‘riqish, g‘azab va xavotirni boshqara olmaslik ba’zan psixoaktiv moddalar yoki o‘z-o‘ziga zarar yetkazish orqali «yengillashish»ga urinishga olib keladi. Hayotiy maqsad va qadriyat yo‘nalishlarining aniq emasligi esa ma’naviy bo‘shliq hosil qilib, uni salbiy ta’sirlar to‘ldirishi mumkin. O‘smirlik davrida miyaning emotsional va boshqaruvchi tizimlari rivojlanishidagi nomutanosiblik xavfga intilish va impulsivlikni kuchaytiradi [13].

To‘rtinchi guruh – axborot muhiti omillari. Nazoratsiz kontent orqali zo‘ravonlik va xavfli «chellenj» namunalarining tarqalishi ijtimoiy o‘rganish orqali tajovuzkorlikka nisbatan sezgirlikni pasaytirishi mumkin [9]. Anonimlik va javobgarlik hissining pasayishi onlayn muhitda xo‘rlash va tahdidni osonlashtiradi, kiberbulling esa qurbonlarda depressiya va xavotir bilan bog‘liq jiddiy psixologik oqibatlarni qoldiradi [14]. Ijtimoiy tarmoqlardagi doimiy taqqoslash o‘zini qadrsiz his qilish va ruhiy zo‘riqishni kuchaytiradi, tan olinish

ehtiyoji esa yoshni diqqat jalb qilish uchun me’yorlarga zid xatti-harakatlarga undaydi. Manipulyativ va ekstremistik g‘oyalarning tarqalishi, haddan tashqari o‘yin, internetga bog‘liqlik va onlayn qimor ham yoshlarning real ijtimoiy aloqalari va o‘qishiga zarar yetkazadi.

Beshinchi guruh – ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy omillar. R. Mertonning fikricha, jamiyatda muvaffaqiyat va farovonlik qadriyat sifatida targ‘ib qilinib, unga erishish imkoniyatlari (sifatli ta’lim, ish o‘rinlari) hamma uchun teng bo‘lmasa, ijtimoiy tarang vaziyat yuzaga keladi [4]. Ishsizlik, moddiy tengsizlik, migratsiya, an’anaviy axloqiy me’yorlar bilan iste’molchilik madaniyati o‘rtasidagi qarama-qarshilik hamda ijtimoiy infratuzilmasi zaif hududlarda bo‘sh vaqtni mazmunli o‘tkazish imkoniyatlarining cheklanganligi yoshlar xulq-atvoriga bilvosita ta’sir ko‘rsatadi [11]. Milliy madaniyatimizda esa mahalla instituti, qarindoshlik aloqalari va jamoaviy mas’uliyat an’anaviy tarzda yoshlar xulq-atvoriga ijobiy ta’sir qiluvchi himoya omili bo‘lib kelgan.

Sanab o‘tilgan omillar bir-biridan ajralgan holda emas, balki zanjirli mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi: oilada hissiy iliqlikning yetishmasligi o‘zini past baholashga, bu maktabdagi muvaffaqiyatsizlik va «qiyin o‘quvchi» yorlig‘iga, so‘ngra deviant tengdoshlar guruhiga qo‘shilishga olib keladi, ijtimoiy tarmoqlar esa guruh me’yorlarini yanada mustahkamlaydi.

Profilaktika yo‘nalishlari. Tahlil natijalari quyidagi chora-tadbirlarni taklif etishga imkon beradi. Oila bilan ishlashda ota-onalarning pedagogik-psixologik madaniyatini oshirish, samarali tarbiya uslublari va bola bilan muloqot ko‘nikmalariga o‘rgatish, oilaviy maslahat xizmatlarini rivojlantirish zarur. Ta’lim muassasalarida psixologik xizmatni kuchaytirish, xavf guruhidagi o‘quvchilarni erta aniqlash, bulling va kiberbullingga qarshi dasturlarni joriy etish, o‘qituvchilarni yosh psixologiyasi va nizolarni hal qilish bo‘yicha tayyorlash lozim. Yoshlarda hissiyotni boshqarish, tanqidiy fikrlash, qaror qabul qilish, «yo‘q» deyish kabi hayotiy ko‘nikmalarni shakllantiruvchi treninglar o‘tkazish, bo‘sh vaqtni mazmunli tashkil etish (sport, ijodiy to‘garaklar, ko‘ngillilik, yoshlar markazlari), raqamli savodxonlikni oshirish va yoshlar bandligini ta’minlash ham muhim ahamiyatga ega.

Deviant xulq-atvor bilan yuzaga kelgan yoshlarga «yo‘qotilgan» sifatida emas, qo‘llab-quvvatlashga muhtoj shaxs sifatida yondashish, ijtimoiy reabilitatsiya dasturlarini rivojlantirish hamda oila, maktab, mahalla, ichki ishlar organlari, sog‘liqni saqlash va yoshlar tashkilotlari o‘rtasida muvofiqlashtirilgan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish kerak [7].

Xulosa qilib aytganda, yoshlar o‘rtasida deviant xulq-atvor shaxsning psixologik xususiyatlari bilan uni qurshab turgan ijtimoiy muhit o‘rtasidagi murakkab o‘zaro ta’sir natijasida shakllanadi. Uning oldini olish xavf omillarini kamaytirish bilan birga himoya omillarini kuchaytirishni talab qiladi [11]. Eng samarali yondashuv – jazolovchi emas, profilaktik va rivojlantiruvchi yondashuv bo‘lib, u oila, maktab, jamiyat va davlatning kompleks hamda hamkorlikdagi faoliyatini nazarda tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Erikson E.H. Identity: youth and crisis. – New York: Norton, 1968.

2. Змановская Е.В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения. – М.: Академия, 2003.

3. Moffitt T.E. Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: a developmental taxonomy // Psychological Review. – 1993. – Vol. 100, No. 4. – P. 674–701.

4. Merton R.K. Social structure and anomie // American Sociological Review. – 1938. – Vol. 3, No. 5. – P. 672–682.

5. Sutherland E.H. Principles of criminology. – Philadelphia: Lippincott, 1939.

6. Hirschi T. Causes of delinquency. – Berkeley: University of California Press, 1969.

7. Becker H.S. Outsiders: studies in the sociology of deviance. – New York: Free Press, 1963.

8. Bronfenbrenner U. The ecology of human development. – Cambridge: Harvard University Press, 1979.

9. Bandura A., Ross D., Ross S.A. Transmission of aggression through imitation of aggressive models // Journal of Abnormal and Social Psychology. – 1961. – Vol. 63, No. 3. – P. 575–582.

10. Baumrind D. Current patterns of parental authority // Developmental Psychology Monograph. – 1971. – Vol. 4, No. 1, Pt. 2. – P. 1–103.

11. Hawkins J.D., Catalano R.F., Miller J.Y. Risk and protective factors for alcohol and other drug problems in adolescence and early adulthood: implications for substance abuse prevention // Psychological Bulletin. – 1992. – Vol. 112, No. 1. – P. 64–105.

12. Olweus D. Bullying at school: what we know and what we can do. – Oxford: Blackwell, 1993.

13. Steinberg L. A dual systems model of adolescent risk-taking // Developmental Psychobiology. – 2010. – Vol. 52, No. 3. – P. 216–224.

14. Kowalski R.M., Giumetti G.W., Schroeder A.N., Lattanner M.R. Bullying in the digital age: a critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth // Psychological Bulletin. – 2014. – Vol. 140, No. 4. – P. 1073–1137.